

STUDIJA SLUČAJA:

NEUSPEŠNA TRANZICIONA PRAVDA I USPON DESNIČARSKOG EKSTREMIZMA U SRBIJI

Autorke: Ivana Ranković i Gorana Pebić

UVOD

Uspon ekstremizma je globalni trend koji nije zaobišao ni Srbiju. Od raspada Jugoslavije devedesetih godina i nedovoljnih napora u suzbijanju ekstremizma nakon svrgavanja autokratskog režima 2000. godine,¹ u Srbiji je izraženo prisustvo ekstremno desničarskih grupa, pokreta, političkih stranaka i pojedinaca.

Iako postoje dva vida ekstremizma u Srbiji—islamistički ekstremizam i ekstremizam krajnje desnice, poslednjih godina je islamistički ekstremizam izgubio na značaju i ograničeno je prisutan u zemlji.² Desničarski ekstremizam, međutim, ima dužu tradiciju i trenutno predstavlja ozbiljniji izazov, kako u pogledu normalizacije nedemokratskih vrednosti, tako i njegovog potencijala za nasilje, zbog čega će biti u fokusu ovog istraživanja.

Od brojnih faktora koji podstiču ekstremizam u Srbiji, uključujući društveno-ekonomske faktore i nedostatak poverenja u institucije, nedovoljan naglasak se stavlja na neadekvatan i blagonaklon stav države prema ekstremnoj desnici.³ Sporadično i blago kažnjavanje aktivnosti desničarskih ekstremista od strane državnih institucija doprinosi prihvatanju i normalizaciji njihovih postupaka i ideja, što može dodatno podstaknuti radikalizaciju.⁴ Takve reakcije države na desničarski ekstremizam jedan su od glavnih razloga što mehanizmi tranzicione pravde nisu uspešno primenjeni u Srbiji.

Cilj ovog istraživanja je da objasni poreklo i vrste desničarskih ekstremističkih grupa u Srbiji, odnos državnih organa prema njima, istovremeno istražujući vezu između njihovog uspona i manjkavog procesa tranzicione pravde u Srbiji. Konkretno, namera je da se ispita kako nedelotvoran odgovor države na uspon desničarskog ekstremizma u Srbiji utiče na ograničen uspeh mera tranzicione pravde. Uz to, važno je istaći da nedostatak političke volje za suočavanje sa prošlošću i neadekvatno obrazovanje mlađih generacija stvaraju prilike za reinterpetaciju istorije, selektivno pamćenje i indoktrinaciju, što krajnja desnica vešto koristi da bi širila svoje viđenje prošlosti. Proučavanjem ovih pitanja možemo bolje razumeti složenu dinamiku prisutnu u ovim fenomenima i istražiti načine za suočavanje i suzbijanje rastućeg uticaja ekstremne desnice.

DESNIČARSKI EKSTREMIZAM U SRBIJI— KORENI, IDEOLOŠKI ELEMENTI I VRSTE DESNIČARSKIH GRUPA

Koreni ekstremno desničarske ideologije mogu se naći u srpskom nacionalizmu čiji je uspon počeo krajem osamdesetih godina kao reakcija političkih elita na zahteve za demokratizacijom i liberalizacijom.⁵ Naime, nakon smrti jugoslovenskog komunističkog lidera Josipa Broza Tita 1980. godine, situacija u Jugoslaviji se nepovratno promenila, što je dovelo do destabilizacije i konačnog raspada zemlje tokom 1991-1992. godine. Osamdesete godine u Jugoslaviji obeležila je politička nestabilnost izazvana odsustvom dominantnog vođe, zatim ekonomska kriza, nacionalne pobune albanske manjine na Kosovu i dolazak na vlast autoritarnog lidera Slobodana Miloševića, koji je postao predsednik Republike Srbije (od 1991. do 1997. godine), a potom i predsednik Savezne Republike Jugoslavije (od 1997. do 2000. godine).⁶

Demonstracije kosovskih Albanaca, vođene nacionalističkim zahtevima kao što je unapređenje statusa Kosova (tada Autonomne pokrajine u sastavu Srbije) u status republike, izazvale su veliku zabrinutost kod srpskih političkih elita.⁷ Iz tog razloga, srpski konzervativni intelektualci, pretežno članovi Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) su 1986. godine izradili Memorandum kao reakciju na percepciju srpskog „osećaja zapostavljenosti“, uz uverenje da su etnički Srbi bili omraženi, ugroženi i iskorišćavani od strane drugih naroda Jugoslavije za vreme socijalizma.⁸ U okviru tog nacionalističkog diskursa, pojam nacije je postao centralni ujedinjujući princip umesto dotadašnje društvene klase.⁹

O globalnoj inicijativi za pravdu, istinu i pomirenje

Međunarodna koalicija mesta savesti (ICSC) je 2014. godine pokrenula Globalnu inicijativu za pravdu, istinu i pomirenje (GIJTR), konzorcijum devet međunarodnih organizacija fokusiranih na to da ponude holistički, integrativni i multidisciplinarni pristup pitanjima istine, pravde i pomirenja. GIJTR saraduje prvenstveno sa lokalnim stanovništvom, organizacijama civilnog društva, preživelima i vladama u cilju razvijanja pristupa tranzicionoj pravdi koji je usredsređen na žrtve, koji promoviše saradnju i podržava dostojanstvo, poštovanje, inkluzivnost i transparentnost u društvima koja izlaze iz sukoba ili perioda autoritarne vladavine. Od svog osnivanja, GIJTR se angažovala u radu sa ljudima iz 78 država, radila sa 801 OCD, sprovela 463 projekata čiji je nosilac bila zajednica i podržala 8.000 inicijativa koje se bave kršenjima ljudskih prava.

Za više informacija posetite gijtr.org.

GIJTR

Global Initiative for Justice
Truth & Reconciliation

Kao jedan od ključnih ljudi tadašnjeg Saveza komunista Jugoslavije, Slobodan Milošević je pridobio veliku podršku u zaštiti interesa srpskog naroda koji živi na Kosovu. Njegov nacionalistički program, koji je obuhvatao i smanjenje autonomije Kosova, doneo mu je popularnost kod srpskog naroda, posebno u kontekstu rastućih nacionalističkih tenzija u bivšoj Jugoslaviji,¹⁰ koje su na kraju dovele do nasilnog raspada Jugoslavije i međuetničkih sukoba. Nakon što je Slovenija proglasila nezavisnost od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine, Hrvatska i Bosna i Hercegovina su učinile isto. Međutim, porast tenzija u ove dve multietničke zemlje brzo ih je pretvorio u poprišta brutalnih oružanih sukoba koji su trajali do 1995. godine.¹¹ Istovremeno sa raspadom Jugoslavije, trajali su nemiri na Kosovu između albanskog rukovodstva i srpskog režima, koji su eskalirali u rat tokom 1998. i 1999. godine. Situacija je kulminirala bombardovanjem srpskih položaja od strane Severnoatlantskog saveza (NATO) 1999. godine, kojim je okončan rat na Kosovu.¹² Ovi oružani sukobi u bivšoj Jugoslaviji obuhvatili su napade na civile, proterivanje stanovništva i druge vidove kršenja ljudskih prava, čime je region ostao u potpunosti podeljen, nestabilan i ekonomski oslabljen.¹³

Nakon pada Miloševića 2000. godine, Srbija je prošla kroz demokratsku tranziciju, ali nacionalizam je ostao preovlađujući diskurs. Post-miloševićevski srpski nacionalizam zadržao je nacionalističko uverenje da državne granice treba da se poklapaju sa etničkim granicama.¹⁴ Ideja ujedinjenja svih Srba iz bivše Jugoslavije u Veliku Srbiju, etnički homogenu državu, ponovo je oživela u javnom diskursu kao koncept „srpskog sveta“. Bivši srpski ministar unutrašnjih poslova, koji je ovaj koncept i obznanio, definisao ga je kao „politički miroljubiv odgovor na nasilje nad Srbima“, ističući važnost da se srpski narod koji je živio van granica Srbije ne ostavi „sam u borbi za opstanak“.¹⁵

Uz želju za ujedinjenjem srpskog naroda, prisutni su i drugi zajednički ideološki elementi kod desničarskih grupa u Srbiji, uključujući veličanje ratnih zločinaca iz sukoba devedesetih godina, istorijski revizionizam i rehabilitaciju saradnika nacističkog režima iz Drugog svetskog rata. Takođe, aktivno se protive evropskim integracijama, oblikuju svoj identitet na osnovu pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi i ispoljavaju animozitet prema manjinskim zajednicama.¹⁶ Ove grupe pokazuju i otpor prema bilo kakvoj ideji multikulturalnosti ili kosmopolitizma, jer ih doživljavaju kao mešanje različitih religija i nacija, čime izražavaju i šovinizam.¹⁷

S druge strane, postoje određene ideološke podele i razlike među desničarskim organizacijama u Srbiji. Prema tome, one se mogu svrstati u dve grupe: one koje se otvoreno deklarišu kao neonacističke i one koje deklarativno odbacuju nacizam i fašizam, iako njihovi politički programi sadrže elemente karakteristične za te ideologije. Između ove dve kategorije se nalaze organizacije krajnje desnice koje ne prihvataju fašizam otvoreno, ali zasnivaju svoju agendu na političkom programu srpskog fašističkog pokreta „Zbor“ iz tridesetih i četrdesetih godina prošlog veka.¹⁸

Dodatno, ekstremna desnica u Srbiji može se podeliti u dve glavne grupe na osnovu njihove povezanosti sa državom. Dolaskom Srpske napredne stranke (SNS) na vlast 2012. godine, desničarske grupe su dobile dodatne prilike za jačanje, time što su postale važni akteri u okviru vlasti SNS-a.¹⁹ Iz tog ugla, postoje dve kategorije desničarskih organizacija: one pod direktnom kontrolom države, koje ona koristi u razne svrhe, i one koje možemo nazvati istinski ekstremnom desnicom. Međutim, vlasti tolerišu i njihovo (nasilno) delovanje čak i kada su usmereni protiv vlade, u slučajevima kad takve akcije služe interesima vladajuće stranke.²⁰

FAKTORI KOJI DOPRINOSE USPONU DESNIČARSKOG EKSTREMIZMA U SRBIJI

Sveobuhvatan faktor koji doprinosi usponu desnice u Srbiji i čini građane sklonijim ka prihvatanju radikalnih i ksenofobnih ideja je generalna frustriranost usled opšte situacije u zemlji. Kao posledica toga, nagomilane frustracije pronalaze izlaz u targetiranju posebno ranjivih grupa, o kojima će biti reči kasnije, budući da su načini rešavanja istinskih izvora nezadovoljstva i dalje ograničeni. Ovaj trend dalje podstiču faktori kao što su nepovoljni društveno-ekonomski uslovi, nedostatak poverenja u institucije i ambivalentan stav države prema ekstremnoj desnici.²¹

Iako su nizak stepen poverenja u institucije i demokratsko nazadovanje Srbije važni faktori, ovaj rad će se fokusirati na blagonaklon stav države prema ekstremnoj desnici i, u tesnoj vezi s tim, manjkav sistem formalnog obrazovanja, koji naročito utiče na mlade.

Značajno prisustvo desničarskih ekstremista u srpskom javnom diskursu, u kome šire ratnohuškačke narative o događajima iz prošlosti da bi dali legitimitet svojim nasilnim aktivnostima i negovali svoj identitet, proizilazi iz toga što država dozvoljava njihovo delovanje. Državne institucije im daju prostor u javnom diskursu tako što ih retko sankcionišu, često ih ignorišu, a ponekad čak i otvoreno podržavaju.²² To je očigledno po porastu broja ekstremnih desničarskih grupa koje su se poslednjih godina transformisale u političke stranke (na primer, „Srpska desnica“ ili „Zavetnici“), bez ikakvih ozbiljnih prepreka postavljenih od strane države u pogledu njihovog programa i ideologije.²³ Aktuelna vlada ne uviđa ovu pojavu kao pretnju po ustavni poredak i državnu bezbednost, već, naprotiv, doprinosi jačanju desničarskih ekstremista tako što ih toleriše. Takav ishod je donekle i očekivan, s obzirom na to da predsednik Srbije i mnogi drugi pripadnici vlasti, nisu suštinski odstupili od radikalnih stavova svojih nekadašnjih mentora, kao što je Vojislav Šešelj, vođa Srpske radikalne stranke i jedan od osuđenih ratnih zločinaca.²⁴

U tom kontekstu, široko rasprostranjena desničarska propaganda dopire, između ostalih, do mladih, koji ne dovode u pitanje stavove o prošlosti i ratovima devedesetih godina kakvi im se predočavaju. Mladi su „laka meta“ za ekstremiste jer nemaju lična sećanja na sukobe iz devedesetih godina, uglavnom se informišu preko društvenih mreža i internet portala/sajtova punih dezinformacija, a većina njih nije imala prilike da u školi na adekvatan način uči o prošlosti.

Ne samo da se dezinformacije plasiraju putem internet platformi, koje desničarske grupe vešto koriste u svoje svrhe, nego se šire i govor mržnje i sveukupna netrpeljivost. Imajući u vidu njihovu ograničenu izloženost proverenim informacijama i istorijskom kontekstu, mlađa populacija postaje naročito podložna uticaju takvih grupa i narativa.²⁵ Da bi se razumelo zašto mladi olako prihvataju dezinformacije, treba napomenuti da u široj srpskoj javnosti vlada velika konfuzija kad je reč o prošlosti i sukobima. Dok neki negiraju ratne zločine, drugi priznaju istorijske činjenice, ali njihove ocene tih događaja često oblikuju savremene vrednosti i interesi, što dovodi do različitih tumačenja prošlosti.²⁶ Dok je većina javnosti uglavnom neangažovana oko nasilne prošlosti, glasovi desničarskih ekstremista su jasni i glasni. Oni koriste društvene mreže i internet portale da bi negirali genocid u Srebrenici, ponižavali žrtve i veličali osuđene ratne zločince.²⁷

Slabosti srpskog obrazovnog sistema često se prepoznaju kao glavni faktori koji doprinose radikalizaciji u zemlji. Obrazovni sistem u Srbiji, koji decenijama nije reformisan, ne stavlja dovoljan naglasak na kritičko mišljenje, zbog čega su mladi podložniji prihvatanju radikalnih ideologija.²⁸ Imajući to na umu, način na koji mladi razumeju zvaničnu verziju prošlosti uglavnom je oblikovan gradivom koje uče iz udžbenika istorije. Istraživanja koja su proučavala udžbenike pokazala su da se nasilje iz prošlosti često prikazuje kao tragičan, ali neizbežan način da se ostvare određeni društveni ciljevi. To ukazuje na sklonost ka umanjivanju i revitalizaciji nasilja iz prošlosti, a time i utiče na sposobnost mladih ljudi da kritički razumeju nasilje.²⁹

NEADEKVATNA REAKCIJA DRŽAVE NA AKTIVNOSTI KRAJNJE DESNICE U SRBIJI

S obzirom na poreklo i kontekst zvaničnog odnosa države prema desničarskom ekstremizmu, u nastavku će biti predstavljeni neki od najistaknutijih primera blagog reagovanja države na ekstremnu desnicu. Iako lideri ekstremnih desničarskih organizacija ne pozivaju eksplicitno na nasilje, govor mržnje i komentari na društvenim mrežama koji otvoreno odobravaju nasilje često su rasprostranjeni u digitalnom okruženju. Međutim, policija i tužilaštvo ne reaguju adekvatno na ove slučajeve i svakodnevne komentare koji podstiču nasilje i širenje mržnje. Odeljenje za suzbijanje visokotehnološkog kriminala pri Ministarstvu unutrašnjih poslova je zaduženo za otkrivanje krivičnih dela ugrožavanja bezbednosti, ali su njihovi prioriteti najčešće usmereni na negativne komentare o političarima i javnim funkcionerima.³⁰

Govor mržnje u digitalnom okruženju često se prenosi u fizički prostor, što dovodi do brojnih slučajeva nasilja, incidenata i napada. Jedan od mnogih primera bio je upad grupe desničarskih ekstremista na pozorišnu predstavu o Srebrenici, prilikom čega su izazvali verbalni sukob, skandirali da nije bilo genocida u Srebrenici i osuđenog ratnog zločinca Ratka Mladića nazivali herojem. Iako su organizatori predstave zvali policiju da interveniše i udalji provokatore, oni su rekli da su im „ruke vezane“.³¹

SLUČAJ MURALA POSVEĆENOG RATKU MLADIĆU

U novembru 2021. godine, u Beogradu je osvanuo mural posvećen Ratku Mladiću, osuđenom ratnom zločincu i nekadašnjem komandantu Vojske Republike Srpske. Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji planirala je da ukloni mural, ali njihovo okupljanje je otkazano nakon što im je iz srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova stiglo obaveštenje o zabrani skupa. U obrazloženju se kao razlog zabrane skupa navodi mogućnost fizičkih konfrontacija između različitih grupa demonstranata, onih koji planiraju da uklone mural i onih koji su za mural. Tadašnji ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Vulin lično je podržao ovu odluku, a policijske snage su bile raspoređene da štite mural posvećen ratnom zločincu.³²

Jedini koji su se suočili sa posledicama bilo je dvoje aktivista za ljudska prava koje je policija uhapsila nakon što su pomenuti mural gađali jajima. Do sad su već imali jedno ročište na sudu. Terete se, između ostalog, za remećenje javnog reda i mira, kao i za uznemirenje građana.³³

Indikativno je i da se neki od osuđenih ratnih zločinaca rehabilituju u srpskom društvu, što direktno podriva mogućnost da se smatraju odgovornim za svoje postupke. Po odsluženju zatvorske kazne koju im je izrekao Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), mnogi ratni zločinci su se vratili na važne pozicije u vladajućim strankama ili institucijama.³⁴ Jedan od najistaknutijih primera je Vojislav Šešelji, koji je osuđen za podstrekivanje na zločine protiv čovečnosti. Ipak, to nije sprečilo Šešelja da postane poslanik u Narodnoj skupštini Republike Srbije odmah po puštanju iz zatvora u Hagu.³⁵ Ovaj specifičan primer, odnosno primer izostanka bilo kakve osude od strane državnih institucija, Šešeljeva kontinuirana nacionalistička retorika, kao i broj Šešeljevih pristalica čak i nakon 11-godišnjeg suđenja pred MKSJ, pokazuju kako se država i društvo u Srbiji mire sa svojom istorijom ratova i nasilja.

Neki od najbrutalnijih slučajeva ponašanja ekstremnih desničara vezuju se za postupke fudbalskih huligana. Početkom 2000-ih, postojalo je jasno preklapanje i saradnja između ekstremno desnih grupa i navijačkih organizacija. Iako su te veze oslabile, a nasilno ponašanje huligana na ulicama nije više tako česta pojava kao nekada,³⁶ ove grupe su i dalje aktivne tokom fudbalskih utakmica. Na primer, fudbalski huligani često uzvikuju uvredljive nacionalističke parole kao što je „nož, žica, Srebrenica“ i ističu transparente sa slikama ratnih zločinaca.³⁷ Svežiji primer su nacionalistički i šovinistički slogani o Albancima koji žive na Kosovu, a takođe su se mogli čuti od huligana tokom fudbalskih utakmica.³⁸ Ono što još više zabrinjava je činjenica da mladi usvajaju ove narative, što je dovelo do slučaja da deca u osnovnoj školi skandiraju iste uvredljive parole.³⁹ Odsustvo bilo kakve reakcije državnih zvaničnika na postupke huligana ne iznenađuje u tolikoj meri, s obzirom na veze između vladajuće stranke i huligana koje postaju sve vidljivije, pri čemu se huligani koriste kao spona između organizovanog kriminala i države.⁴⁰

Kad je reč o formalnim dokumentima koji se bave ovim pitanjem, opasnost koju predstavljaju desničarske organizacije u Srbiji uglavnom se prenebrežava. Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period 2017-2021. godine samo usput prepoznaje njihovo postojanje. Zvanična dokumenta i dominantni javni diskurs u Srbiji uglavnom se fokusiraju na strane borce koji su putovali u zone sukoba na Bliskom istoku ili na zločine iz mržnje. Pretnja od desničarskog ekstremizma u samoj zemlji se zanemaruje ili minimizira.⁴¹

Ovakav pristrasan stav veoma je ojačan podrškom ekstremnih desničara, političkih partija kao i tabloidnim medijima bliskih režimu. Državne institucije često ne reaguju odlučno na aktivnosti krajnje desnice i ne osuđuju ih izričito u javnosti. Takav neprincipijelan stav državnih vlasti doprinosi jačanju ekstremne desnice, širenju vrednosti nespojivih sa demokratijom i proizvodi nezadovoljstvo među nesrpskim stanovništvom.⁴²

Mehanizmi tranzicione pravde u Srbiji

U proteklih trideset godina, na prostoru bivše Jugoslavije preduzimane su različite mere kao pokušaj bavljenja problematičnom prošlošću koju su obeležili nasilje, rat i ugnjetavanje. Da bi se suočili sa posledicama sukoba, kršenjem ljudskih prava i drugim vidovima zločina počinjenih tokom devedesetih godina, uvedeni su mehanizmi tranzicione pravde u cilju priznavanja žrtava i odgovornosti počilaca, kao i reformisanja institucija.⁴³ Drugim rečima, tranziciona pravda je „institucionalizacija pravde nakon sukoba”.⁴⁴ Ovi mehanizmi obuhvataju krivično gonjenje, suđenja, komisije za utvrđivanje istine, reparacije i politike lustracije. Mogu

se podeliti na međunarodne mehanizme, uključujući međunarodne krivične tribunale i Međunarodni krivični sud, dok se ostali mehanizmi smatraju nacionalnim.⁴⁵

Većina pomenutih mera je uvedena u Srbiji, ali sa ograničenim uspehom. Glavni razlozi za tako neuspešno sprovođenje tranzicione pravde u Srbiji leže u odsustvu političke volje za suočavanje sa prošlošću i nasleđem sukoba, kao i u neadekvatnom odgovoru države na aktivnosti ekstremne desnice u Srbiji.⁴⁶

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) odigrao je ključnu ulogu u procesuiranju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti počinjenih tokom sukoba na Balkanu. Do sada je 161 osoba optužena za grubo kršenje međunarodnog humanitarnog prava, od kojih je 91 osuđena.⁴⁷ Međutim, pitanje je da li je MKSJ (poznat i pod nazivom Haški tribunal) uspeo da pozitivno doprinese izgradnji mira u društvu i ublažavanju etničkih podela. U Srbiji je nasleđe Haškog tribunala predmet kontroverzi, naročito među desničarskim krugovima koji Tribunal smatraju pristrasnim, u smislu da donosi pravdu samo pobednicima⁴⁸ i da vodi antisrpsku kampanju.⁴⁹ Nedovoljna efikasnost procedura MKSJ i nedostatak političke volje u Srbiji da se pozabavi snažnim kampanjama desničarskih ekstremista u prikazivanju Haškog tribunala kao spolja nametnutog mehanizma, samo je dovela do širenja prostora za njihovo delovanje i pridobijanje veće podrške šireg stanovništva podložnog takvim narativima.

Pored negiranja i poricanja prošlosti, ćutanje se takođe koristi kao mehanizam suočavanja, posebno od strane državnih institucija. U tom smislu, najvažnija domaća institucija je Tužilaštvo za ratne zločine (TRZ), koje je izrazito neefikasno. Pad u broju optužnica do danas ostaje trend, a krivično gonjenje pre svega je usmereno samo na neposredne počiniocce. Nijedna optužnica nije podignuta protiv visoko pozicioniranih vojnih, policijskih ili političkih funkcionera koji su bili na vlasti tokom sukoba.⁵⁰ Prema najnovijem Izveštaju o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2022. godine, koji je objavio Fond za humanitarno pravo, ne samo što je broj podignutih optužnica u opadanju, nego i predmeti u postupku su uglavnom oni koji su ustupljeni iz Bosne i Hercegovine, što navodi na zaključak da TRZ gotovo i ne pokreće istrage. Podaci iz izveštaja pokazuju i da su optužnice iz ustupljenih predmeta već potvrđene pre ustupanja, što ukazuje na minimalno angažovanje TRZ-a i celokupnu indiferentnost u pripremi optužnica.⁵¹

Nedostatak volje institucija i drugih aktera da doprinesu procesima tranzicione pravde nedavno je ponovo došao do izražaja, kada je MKSJ doneo konačnu presudu protiv dvojice nekadašnjih šefova državne bezbednosti Srbije. Iako je ova presuda označila važan korak ka postizanju tranzicione pravde, većina srpskih medija nije dovoljno izvestila o ovoj temi, ostavljajući javnost neinformisanu, i zanemarujući da je to prva presuda kojom se potvrđuje učešće srpskih državnih organa u oružanim sukobima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.⁵²

Kao deo neuspešne tranzicione pravde, važno je istaći i to da srpske institucije nisu uložile napor da ispune svoje obaveze pružanja materijalne odštete žrtvama u skladu sa međunarodnim standardima. Kad je reč o suđenjima za nadoknadu štete, ona se prolongiraju i karakterišu ih nastojanja suda da odgovornost države za počinjene zločine iz prošlosti svedu na minimum.⁵³

Najčešći mehanizam tranzicione pravde primenjen u zemljama koje se suočavaju sa sukobima iz prošlosti su domaći sudski postupci ili komisije za utvrđivanje istine. Godine 2000. Savezni ministar spoljnih poslova predložio je da se formira Komisija za istinu i pomirenje u Srbiji, koja bi prikupljala dokaze o zločinima počinjenim u ime „srpskih nacionalnih interesa“, ali i protiv

građana ove zemlje. Međutim, 2001. godine je tadašnji jugoslavenski predsednik Vojislav Koštunica neočekivano najavio nameru da formira sličnu komisiju, što je i učinio. Nekoliko članova te Komisije izrazilo je oštre prigovore na način na koji je Komisija formirana, na njen sastav i program rada. Neki su smatrali da je formiranje Komisije poslužilo kao puka taktika da se odlaže i komplikuje saradnja sa Haškim tribunalom, što se pokazalo tačnim u narednim godinama.⁵⁴

S obzirom na to da nije bilo drugih državnih inicijativa za formiranje komisija za istinu ili saopštavanje istine o sukobima iz devedesetih godina, nevladine organizacije su preduzele korake ka suočavanju s prošlošću i utvrđivanju činjenica o tome šta se dogodilo. To je bila ideja oko koje se okupila grupa organizacija civilnog društva iz post-jugoslavenskih zemalja koje su inicirale formiranje REKOM-a, Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine. Nakon godina debata i razmene mišljenja, Koalicija za REKOM predložila je da REKOM treba formirati kao „međuvladinu komisiju“ koju će osnovati zemlje bivše Jugoslavije, a koja bi imala nezavisnu poziciju kao „vansudsko telo“. Međutim, REKOM još uvek nije formirana usled uskraćivanja podrške određenih državnih funkcionera iz post-jugoslavenskih zemalja.⁵⁵

Stručnjaci i organizacije civilnog društva pokazali su više interesovanja za nalaženje načina da se uspešno sprovedu procesi tranzicione pravde i nastojanja ka pomirenju, među kojima je naročito značajan projekat Zajedničke knjige istorije. Od 1998. godine, istoričari i nastavnici iz Jugoistočne Evrope rade na udžbenicima iz istorije za učenike i nastavnike istorije, sa ciljem da obuhvate različita stanovišta i podstaknu kritičko mišljenje.⁵⁶ Uz udžbenike, organizuju se i kursevi za nastavnike istorije i diskusije o tome kako pristupiti učenicima kod najosetljivijih tema iz naše istorije. Međutim, pitanje je da li se ove nove metode primenjuju u školama i da li se ti udžbenici koriste u nastavi.⁵⁷

Zaključak

Porast desničarskog ekstremizma u Srbiji ne može se pripisati jednom faktoru, već pre kombinaciji faktora društveno-političkih frustracija, lošeg obrazovnog sistema i blagonaklonog stava države prema ekstremnoj desnici. Opšte nezadovoljstvo stanjem u zemlji doprinosi prijemčivosti građana za radikalne i ksenofobne ideje, što stvara plodno tlo za rast desničarskog ekstremizma.

Slab odgovor države na desničarske aktivnosti i neuspeh u efikasnom suočavanju sa prošlošću kroz procese tranzicione pravde, dodatno jačaju ovaj problem. Navedeni primeri pokazuju da Srbija nije ostvarila značajan napredak u sprovođenju mera tranzicione pravde budući da ova važna tema nije na političkom dnevnom redu aktuelne vlade već godinama. Razlog zašto je potpuno potisnuta iz političke i društvene sfere leži u strahu vladajuće elite od reakcija desničarskih ekstremista koji su pridobili veliku podršku u srpskom društvu. Negiranje, ćutanje i nedostatak političke volje za suočavanje sa neugodnom istinom čine proces pomirenja sa prošlošću gotovo nemogućim, dok prolongirani sudski postupci i minimalne odštete žrtvama doprinose kulturi nekažnjivosti i odsustva odgovornosti.

Kako bi se prevazišli ovi izazovi, ključno je da sveobuhvatne reforme budu prioritet. To uključuje restrukturiranje formalnog obrazovnog sistema radi promocije kritičkog razmišljanja i medijske pismenosti među mladima, istovremeno i aktivno suzbijajući govor mržnje i netoleranciju na internetu. Državne institucije moraju zauzeti čvrst stav protiv desničarskog ekstremizma tako što

će kažnjavati ekstremističke aktivnosti i naglašavati odgovornost za zločine iz prošlosti. Uz to, uspešno sprovođenje procesa tranzicione pravde zahteva istinsku političku volju, uz angažovanje stručnjaka i organizacija civilnog društva koji će igrati vitalnu ulogu u oblikovanju delotvornih strategija.

Uvažavanjem složenosti i međusobne povezanosti nezadovoljstva građana, lošeg sistema obrazovanja, odgovora države i tranzicione pravde, Srbija može promovisati inkluzivnije, tolerantnije i demokratsko društvo. Jedino kolektivnim delovanjem i posvećenošću rešavanju uzroka desničarskog ekstremizma Srbija može trasirati put u svetliju budućnost za sve svoje građane.

Preporuke

- Da bi se promenio blagonaklon odnos države prema desničarskom ekstremizmu, ključno je prepoznati opasnost i rizike koje predstavljaju desničarski ekstremisti, tako što će se kao takvi i definisati u Nacionalnoj strategiji za sprečavanje i borbu protiv terorizma, i tako što će se dati prioritet borbi protiv ekstremne desnice u Srbiji.
- Reforma obrazovnog sistema u Srbiji je neophodna, posebno kad je reč o metodama učenja i ocenjivanja koje trenutno od učenika zahtevaju prostu reprodukciju naučenih lekcija bez podsticanja kritičkog mišljenja. Neophodno je sprovođenje obrazovnih programa koji neguju toleranciju, inkluzivnost i kritičko razmišljanje. Prema tome, preporučljivo je uvođenje udžbenika iz istorije koji prikazuju događaje iz prošlosti iz više perspektiva, kao obavezne u osnovnim i srednjim školama u celom balkanskom regionu. Uz to, nastavnici istorije treba da pohađaju postojeće kurseve o novim metodama podučavanja o prošlosti kako bi pomogli đacima da razumeju vezu sa sadašnjošću.
- Uspostavljanje komisije za istinu ili sličnog mehanizma, kao što je predloženi REKOM, radi otkrivanja istine o zločinima iz prošlosti, promocije odgovornosti i olakšavanja procesa pomirenja, ključno je za unapređenje tranzicione pravde u Srbiji. Važno je da politički lideri u regionu ne koriste ovu temu kao sredstvo za ubiranje političkih poena, nego da iskreno pokažu dosledno interesovanje za suočavanje sa prošlošću. Organizacije civilnog društva, organizacije za ljudska prava i udruženja žrtava mogu značajno doprineti oblikovanju i praćenju procesa tranzicione pravde, što je i razlog zašto je podrška jačanju njihovih kapaciteta od ključnog značaja.
- Institucionalna reforma u Srbiji je preko potrebna, tako da je neophodno obezbediti nezavisnost, nepristrasnost i delotvornost institucija uključenih u procese tranzicione pravde, kao što je Tužilaštvo za ratne zločine i organi za reparacije.

Endnotes

- 1 Isidora Stakić, *Srpski nacionalizam i desničarski ekstremizam*, u: Filip Ejodus i Predrag Jureković (ur.) *Nasilni ekstremizam na Zapadnom Balkanu*, Republika Austrija / Savezno ministarstvo za odbranu i sport, Beč, 2016, str. 134, dostupno ovde: https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/16_2016_sgi_16_rssee_belgrade_web.pdf#page=164, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 2 Predrag Petrović i Marija Ignjatijević, *Nasilni ekstremizam u Srbiji: islamizam i krajnja desnica*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2023, str. 6, dostupno ovde: <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2023/06/Violent-extremism-in-Serbia-Islamist-and-Far-right.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 3 *Ibid.*, str. 18, 20.
- 4 Isidora Stakić, *Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama*, 2013, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, str. 8, dostupno ovde: https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/odnos_srbije_prema_ekstremno_desniarskim_organizacijama-1.pdf, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 5 Isidora Stakić, *Srpski nacionalizam i desničarski ekstremizam*, u: Filip Ejodus i Predrag Jureković (ur.) *Nasilni ekstremizam na Zapadnom Balkanu*, Republika Austrija / Savezno ministarstvo za odbranu i sport, Beč, 2016, str. 133, dostupno ovde: https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/16_2016_sgi_16_rssee_belgrade_web.pdf#page=164, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 6 Toni Milanović, *Kriza 1980-ih u Jugoslaviji i međunarodni pogledi*, *Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, 2011, str. 86-87.
- 7 Nebojša Vladislavljević, *Institucionalna moć i uspon Miloševića*, *Nationalities Papers*, tom. 32, br. 1, mart 2004. godine, str. 183-205.
- 8 *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt)*, 1986, Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji, dostupno ovde: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 9 Isidora Stakić, *Srpski nacionalizam i desničarski ekstremizam*, u: Filip Ejodus i Predrag Jureković (ur.) *Nasilni ekstremizam na Zapadnom Balkanu*, Republika Austrija / Savezno ministarstvo za odbranu i sport, Beč, 2016, str. 134, dostupno ovde: https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/16_2016_sgi_16_rssee_belgrade_web.pdf#page=164, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 10 Nebojša Vladislavljević, *Institucionalna moć i uspon Miloševića*, *Nationalities Papers*, tom. 32, br. 1, mart 2004. godine, str. 183-205.
- 11 Međunarodni centar za tranzicionu pravdu, *Tranziciona pravda u bivšoj Jugoslaviji*, 1. januar 2009, dostupno ovde: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Justice-Facts-2009-English.pdf>, (pristupljeno: 30. jula 2023. godine).
- 12 Florian Bieber i Židas Daskalovski, *Razumeti rat na Kosovu*, Frank Cass, London, 2003.
- 13 Međunarodni centar za tranzicionu pravdu, *Tranziciona pravda u bivšoj Jugoslaviji*, 1. januar 2009, dostupno ovde: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Justice-Facts-2009-English.pdf>, (pristupljeno: 30. jula 2023. godine).
- 14 Isidora Stakić, *Srpski nacionalizam i desničarski ekstremizam*, u: Filip Ejodus i Predrag Jureković (ur.) *Nasilni ekstremizam na Zapadnom Balkanu*, Republika Austrija / Savezno ministarstvo za odbranu i sport, Beč, 2016, str. 135, dostupno ovde: https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/16_2016_sgi_16_rssee_belgrade_web.pdf#page=164, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 15 Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, *Ministar Vulin: Srpski svet je politički odgovor nasilju nad Srbima*, 7. septembar 2021, dostupno ovde: <http://www.mup.rs/wps/portal/sr/aktuelno/aktivnosti/>, (pristupljeno: 7. jula 2023. godine).
- 16 Izabela Kisić, *Desni ekstremizam u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava, 2020, dostupno ovde: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/desni%20ekstremizam.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 17 Sonja Biserko, *Ekstremizam se ne može rešavati bez državne strategije*, u: *Uspon desnice: slučaj Srbija – Ekstremizam, terorizam, strani borci*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2022, str. 21-27, dostupno ovde: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Uspon%20desnice%20-%20slucaj%20Srbija.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 18 Predrag Petrović i Marija Ignjatijević, *Nasilni ekstremizam u Srbiji: islamizam i krajnja desnica*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2023, str. 12, dostupno ovde: <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2023/06/Violent-extremism-in-Serbia-Islamist-and-Far-right.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 19 Suzana Grubješić, Irena Latinović i Marko Đurić, *Desničarski ekstremizam u Srbiji*, u: *Desničarski ekstremizam: Jugoistočna Evropa u fokusu*, ur. Jordan Božilov, 2022, Sofijski bezbednosni forum, Sofija, str. 72.
- 20 *Ibid.*
- 21 Predrag Petrović i Marija Ignjatijević, *Migranti odlaze, ali mržnja ostaje*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2022, str. 15, dostupno ovde: <https://bezbednost.org/en/publication/migrants-are-leaving-but-hatred-remains-the-anti-migrant-extreme-right-in-serbia/>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 22 *Glas Amerike, Ekstremizam u Srbiji - kompleksan odnos desnice i vlasti*, 7. maj 2019, dostupno ovde: <https://www.glasamerike.net/a/ekstremizam-u-srbiji-zapad-najve%20C4%87i-neprijatelj/4906792.html>, (pristupljeno: 30. jula 2023. godine).
- 23 Radio Slobodna Evropa, *Kad desnica iskorači u fašizam*, 8. jul, 2019, dostupno ovde: <https://www.slobodnaevropa.org/a/fasizam-srbija-desnica-ni%20C5%A1/30041738.html>, (pristupljeno: 30. jula, 2023. godine).
- 24 Mirza Imamović, *Radikalna desnica u postfašističko doba*, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, 2021, str. 33-34.
- 25 Christina Schori Liang i Matthew John Cross, *Beli krstaški pohod: kako sprečiti desničarske ekstremiste u korišćenju interneta*, Ženevski centar za bezbednosnu politiku, 2020, str. 7, dostupno ovde: <https://dam.gcsp.ch/files/doc/white-crusade-how-to-prevent-right-wing-extremists-from-exploiting-the-internet>, (pristupljeno: 9. avgusta, 2023. godine).
- 26 Nenad Dimitrijević, *Srbija posle zločinačke prošlosti: Šta je pošlo po zlu i šta treba uraditi*, *Međunarodni časopis o tranzicionoj pravdi*, tom. 2, 2008, 5-22, doi: 10.1093/ijtj/ijn001.
- 27 Radio Slobodna Evropa/Radio Free Europe, *Društvene mreže uklanjaju sadržaje u kojima se negira genocid u Srebrenici*, objavljeno 11. avgusta 2021, dostupno ovde: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-genocid-srebrenica-negiranje/31404704.html>, (pristupljeno: 9. avgusta, 2023. godine).
- 28 Predrag Petrović i Marija Ignjatijević, *Nasilni ekstremizam u Srbiji: islamizam i krajnja desnica*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2023, str. 49, dostupno ovde: <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2023/06/Violent-extremism-in-Serbia-Islamist-and-Far-right.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 29 Rodoljub Jovanović i Angela Bermudez, *Naredna generacija: nacionalizam i nasilje u narativima srpskih studenata o raspadu Jugoslavije*, 2021, Univerzitet u Deustu, Bilbao, DOI: 10.1111/sena.12339.
- 30 Predrag Petrović i Marija Ignjatijević, *Migranti odlaze, ali mržnja ostaje*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2022, str. 20, dostupno ovde: <https://bezbednost.org/en/publication/migrants-are-leaving-but-hatred-remains-the-anti-migrant-extreme-right-in-serbia/>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 31 Dnevni list *Danas*, *Desničari upali na predstavu o Srebrenici, publika i glumci ih terali napolje*, 11. jul 2019, dostupno ovde: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/desnicari-upali-na-predstavu-o-srebrenici-publika-i-glumci-ih-terali-na-polje/>, (pristupljeno: 25. juna 2023. godine).
- 32 Jelena Jelovac, *Policija čuva mural ratnom zločinu Ratku Mladiću*, *Nova.rs*, 9. novembar 2021, dostupno ovde: <https://nova.rs/vesti/politika/policija-cuva-mural-ratnom-zlocincu-ratku-mladicu/?ref=push>, (pristupljeno: 20. juna 2023. godine).
- 33 Mirnes Bakija, *Aida Ćorović: Zlo se uvijek vraća odakle je krenulo*, *Al Jazeera*, 16. jun 2023, dostupno ovde: <https://balkans.aljazeera.net teme/2023/6/17/aida-corovic-zlo-se-u-vijek-vraca-odakle-je-krenulo>, (pristupljeno: 15. juna 2023. godine).
- 34 Izabela Kisić, *Desni ekstremizam u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava, 2020, dostupno ovde: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/desni%20ekstremizam.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).

- 35 BBC, Šešelju 10 godina - osuđen na odležanu kaznu, objavljeno 11. aprila 2018, dostupno ovde: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-43713843>, (pristupljeno: 15. juna, 2023. godine).
- 36 Marta Vasić, *Geneza i trendovi ekstremne desnice u današnjoj Srbiji*, *Talas*, 27. oktobar 2020, dostupno ovde: <https://talas.rs/2020/10/27/geneza-i-trendovi-ekstremne-desnice-u-danasnjoj-srbiji/>, (pristupljeno: 16. juna 2023. godine).
- 37 Al Jezeera, *Partizanski navijači u Novom Pazaru: 'Nož, žica, Srebrenica'*, 9. avgust 2021, dostupno ovde: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/8/9/nacionalisticki-ispadi-partizanovih-navijaca-obiljezili-utakmicu-u-novom-pazaru>, (pristupljeno: 18. juna 2023. godine).
- 38 Dnevni list *Danas*, *Srpski navijači u Beču u sred noći vikali na ulicama vređajući Albance (VIDEO)*, 3. decembar 2022, dostupno ovde: <https://www.danas.rs/sport/srpski-navijaci-u-becu-u-sred-no-ci-vikali-na-ulicama-vredjajuci-albance-video/>, (pristupljeno: 26. juna 2023. godine).
- 39 *N1*, *Osnovci pevali „Ubij, zakolji...“*, nastavnica tražila da se razgovara s decom, 6. decembar 2022, dostupno ovde: <https://n1info.rs/vesti/osnovci-pevali-ubij-zakolji-nastavnica-trazila-da-se-razgovara-s-decom/>, (pristupljeno: 26. juna 2023. godine).
- 40 *N1*, *Kada je počela veza SNS sa huliganima: Predistorija duža od 30 godina*, 24. mart 2023, dostupno ovde: <https://n1info.rs/vesti/gosti-n1-veza-sns-sa-huliganima-pocela-pre-do-laska-na-vlast/>, (pristupljeno: 26. juna 2023. godine).
- 41 Izabela Kisić, *Desni ekstremizam u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava, 2020, dostupno ovde: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/desni%20ekstremizam.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 42 Predrag Petrović i Marija Ignjatijević, *Nasilni ekstremizam u Srbiji: islamizam i krajnja desnica*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2023, str. 20-21, dostupno ovde: <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2023/06/Violent-extremism-in-Serbia-Islamist-and-Far-right.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 43 Fond za humanitarno pravo, *Tranziciona pravda u Srbiji u periodu od 2013 do 2015. godine*, dostupno ovde: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/06/izvestaj_o_TP_2013-2015_eng.pdf, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 44 Jessica Lincoln, *Tranziciona pravda, mir i odgovornost – komunikacija i uloga međunarodnih sudova nakon sukoba*, Routledge, Abingdon, 2011, str. 21.
- 45 Tricia D. Olsen, Leigh A. Payne, Andrew G. Reiter, *Tranziciona pravda u svetu, 1970–2007: Uvidi iz novog skupa podataka*, *Journal of Peace Research*, DOI: 10.1177/0022343310382205.
- 46 Fond za humanitarno pravo, *Tranziciona pravda u Srbiji u periodu od 2013 do 2015. godine*, dostupno ovde: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/06/izvestaj_o_TP_2013-2015_eng.pdf, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 47 Ujedinjene nacije, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, *Ključne figure u predmetima*, dostupno ovde: <https://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases>, (pristupljeno 1. jula 2023. godine).
- 48 Martina Fischer, *Tranziciona pravda i pomirenje: Teorija i praksa*, Fondacija Berghof, Berlin, 2011, str. 408, dostupno ovde: https://berghof-foundation.org/files/publications/fischer_tj_and_rec_handbook.pdf, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 49 *Novi magazin*, *SRS: Krajnje je vreme da Srbija prekine saradnju sa Haškim tribunalom*, 14. decembar 2021, dostupno ovde: <https://novimagazin.rs/vesti/262480-srs-krajnje-je-vreme-da-srbija-prekine-saradnju-sa-haskim-tribunalom>, (pristupljeno: 1. jula 2023. godine).
- 50 Fond za humanitarno pravo, *Tranziciona pravda u Srbiji u periodu od 2013 do 2015. godine*, dostupno ovde: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/06/izvestaj_o_TP_2013-2015_eng.pdf, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 51 Fond za humanitarno pravo, *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2022. godine*, 2022, str. 8, dostupno ovde: <https://hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2023/05/Godisnji-izvestaj-2022-en.pdf>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 52 Jovana Georgievski, *Balkan, Haški tribunal i ratni zločini: Kraj najdužeg suđenja u istoriji Haga - izrečena konačna presuda Stanišiću i Simatoviću*, BBC, 31. maj 2023, dostupno ovde: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-65764699>, (pristupljeno: 1. jula 2023. godine).
- 53 Fond za humanitarno pravo, *Tranziciona pravda u Srbiji u periodu od 2013. do 2015. godine*, dostupno ovde: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/06/izvestaj_o_TP_2013-2015_eng.pdf, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 54 Bojan Perović, *Propast tranzicione pravde u Srbiji*, *Balkan Social Science Review*, br. 6, 2015, 43-58, str. 48-49.
- 55 REKOM, *Restrukturiranje Inicijative REKOM i transformacija u REKOM mrežu pomirenja*, 23. maj 2020, dostupno ovde: <https://www.recom.link/bhsc/sta-je-rekom/>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 56 *Zajednički udžbenici iz istorije*, dostupno ovde: <http://www.jointhistory.net/index-eng.html>, (pristupljeno: 9. avgusta 2023. godine).
- 57 Dnevni list *Danas*, *Dubravka Stojanović: Sluškinja naciji ili obrazovanje za demokratiju*, 27. januar 2020, dostupno ovde: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/dubravka-stojanovic-sluskinja-naciji-ili-obrazovanje-za-demokratiju/>, (pristupljeno: 26. juna 2023. godine).

GIJTR

Global Initiative for Justice
Truth & Reconciliation